

УДК: 94(575.2)

Сатарова Дильфуза, Исакова Назира, Сулайманов Эртабылды
СУЗАК ТОПОНИМИ ЖАНА БУЛ АЙМАКТАГЫ ОРУСТАРДЫН
ОТУРУКТАШУУ ТАРИХЫ

Сатарова Дильфуза, Исакова Назира, Сулайманов Эртабылды
ТОПОНИМ СУЗАК И ИСТОРИЯ ОСЕДАНИЯ
РУССКИХ В ЭТОМ РЕГИОНЕ

Satarova Difuza, Isakova Nazira, Sulaymanov Ertabyldy
THE TOPONIM SUZAK AND THE HISTORY OF RUSSIAN
SETTLEMENT IN THIS REGION

Аннотация. Бул макалада авторлор тарыхый, тарыхый-публицистикалык, архивдик, статистикалык маалыматтарга таянуу менен Сузак топониминин маанисине, бул райондо орус калкынын отурукташуу тарыхына жана урбанизациянын учурдагы этнодемографиялык өзгөрүүлөргө тийгизген таасирине сэрп салышты.

Ачкыч сөздөр. Сузак, топоним, район, тарых, аймак, айыл округдары, эл, этнос, этникалык демография, калктын курамы, Көк-Жаңгак, шаарлашуу.

Аннотация. Авторы, опираясь на исторические, историко-публицистические, архивные и статистические материалы попробовали изложить значение топонима Сузак, историю оседания и освоения русскоязычного населения на территории современного Сузакского района, а также постарались обратить внимание на происходящие в настоящее время этнодемографические процессы в связи с урбанизацией.

Ключевые слова. Сузак, топоним, район, история, аймак, народ, этнос, этническая демография, состав населения, Көк-Жаңгак, урбанизация.

Annotation. In this article, the authors, relying on historical, historical-journalistic, archival, and statistical data, analyze the meaning of the toponym Suzak, the history of the settlement of the Russian population in this region, and the impact of urbanization on current ethnodemographic changes.

Key words: Suzak, toponym, district, history, area, rural districts, people, ethnicity, ethnic demography, population structure, Kok-Zhangak, urbanization.

Сузак топоними жөнүндө.

Сузак кыштагы - Сузак районунун жана ушул аталыштагы айыл округунун борбору [1; 10; 11; 15; 16; 17]. Кыштактын аты өзбекче (тагыраагы - иранча) сув-суу, зах-ным, нымдуу, саздак жер деген маанидеги түшүнүктү билдирет. Кыштактын даңкы алыстарга кетип, Фергана өрөөнүндө өзүнүн кооз табияты менен атактуу болгон. Кыштак түндүк-батыш тарабында мистелер өсүп жаткан адырлар, чыгышта Көк-Арт дарыясы, түштүгүндө Көк-Арт менен Чаңгет кошулушкан дарыя менен адыр туташкан Томого деген жерге чейин созулуп барган.

Сузак - Ош, Өзгөн шаарлары сыяктуу эле өткөн кылымдарда да Улуу Жибек жолунан орун алган ушул аймактын белгилүү соода жана маданий борборлорунун бири болгон.

Карыялардын айтымында, XIX кылымдын экинчи жарымында Фергана өрөөнүнүн казыларынын сыязы (съезд) да ушул Сузакта болуп өткөн.

Сузак - облустун борбору Жалал-Абад шаарынан (азыр - Манас шаары) жана ал жердеги темир жол бекетинен 7 км аралыкта. Негизги чарбасы - пахта, жүгөрү, мөмө-жемиш өстүрүү, мал багуу. Бул жерде шаардык инфраструктурага дээрлик жооп бере турган шарттар түзүлгөн: орто мектептер, жеке менчик лицейлер, бала бакчалар, клубдар, мончолор, маданият үйү, кинотеатр, оорукана, үй-бүлөлүк дарыгерлер борбору, санитария-эпидемиологиялык станциясы, турмуш-тиричилик комбинаты, китепканалар, райондук жана борбордук жума мечит жана башкалар бар. Сузакта Социалисттик Эмгектин Баатырлары Абдурашид Абдукадыров, Сабиткул Мамарасулов ж. б. туулган.

Бул топоним азыркы адабияттарда Сузак деп аталганы менен, мурунку учурда эл аны Созок катары атап келишкен. Бул аталыш бир эле биздин жерде учурабастан, башка өлкөлөрдө (Казакстан, Өзбекстан, Түркмөнстан ж. б.) да кездешет.

Пикирлер:

- Казак окумуштуусу А.Абдрахмановдун пикири боюнча, бул этнотопоним, ал байыркы түрк жана грек тарыхый маалыматтарында “апасиак”, (Созак /су+сак – водный сак) б. а. “суу сактары” деген маанини берет [2, с. 188]; Бул көз карашты кыргыз окумуштуусу К.Коңкобаев анчейин колдой бербейт жана күмөндүү деп эсептейт [3, с. 28]. Дагы бир казак окумуштуусу Е.К.Койчубаевдин пикири боюнча, созок – бул байыркы түрк термини, айыл деген мааниде колдонулат [4, с. 196] . Байыркы түрк тилинде (X к. “Алтын Яруг”) sozag, sozagtarta деген сөздөр – “айыл”, “айылда” деген мааниде колдонулган [7, с. 509].

- “Созок” – “ичке өрөөн, эки тоо же эки тектирлер ортолугундагы жер” деген маанини да билдирген [5, с. 121; 6, с. 278].

- **Суу+зак; зак – сырость; отсыреть;** Суу (кырг.) – суутек менен кычкылтектин эң жөнөкөй бирикмеси, жытсыз, даамсыз, түссүз, тириликке эң керектүү суюктук;

Жети кабат жер астын, жарып чыккан аккан суу.

Ааламдын баарысын, багып чыккан аккан суу (Жеңижок) [8, 248-б.].

- **Зак (ир.)** – дат, ным; [8, 115-б.];

- Демек, Сузак - суу+зак деген маанини берген сөздөн келип чыкканын көпчүлүк окумуштуулар гана тастыктап тим болбостон, анын калк арасында да кеңири тараганын байкоого болот. Мындан тышкары, ушул аймакта ачы суулуу Ачы жергесинин жайгашып калышы да бекеринен эместир.

Сузак районунда орус калкынын калыптанышы жана изилдениши

Бул илимий-популярдуу макала Сузак районунда орус калкынын калыптанышынын тарыхый, демографиялык жана маданий өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө арналган [9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17].

Сузак району боюнча туруктуу калк:

76300 (1959-ж.), 102042 (1970-ж.), 123567 (1979-ж.), 147911 (1989-ж.), 190209 (1999-ж.), 241198 (2022-ж.).

1989-жылдагы Бүткүл Союздук калк каттоодо Сузак району боюнча

147911 адам катталган болсо, анын ичинен: кыргыздар - 81498 (55,1%), өзбектер – 51240 (34,6%), орустар – 2519 (1,7%), татарлар – 481 (0,3%), тажиктер – 372 (0,3%), украиндер – 1083 (0,7%), түрктөр – 3783 (2,6%), уйгурлар – 303 (0,2%), күртөр – 5301 (3,6%),

азербайжандар – 87 (0,1%), немецтер – 617 (0,4%), казактар – 69 (0,1%), башкорттор – 55 (0,1%), корейлер – 15 (0,01%), мордва – 7 (0,01%) ж. б.

Сузак району боюнча айылдык жана шаар калкы:

1970-ж. жалпы – 118159; а.и. шаар калкы – 16003 (13,8%), Айыл калкы – 102156 (86,2%);

1979-ж. жалпы – 141123; а.и. шаар калкы – 17281 (12,3%), Айыл калкы – 123842 (87,7%);

1989-ж.: жалпы – 167832; а.и. шаар калкы – 18928 (11,3%), Айыл калкы – 142904 (88,7%);

1999-ж.: жалпы – 200232; а.и. шаар калкы – 10743 (5,3%), Айыл калкы – 189489 (94,7%);

2009-ж.: жалпы – 220675; а.и. шаар калкы – 9276 (4,3%), Айыл калкы – 211399 (95,7%);

2022-ж.: жалпы – 241198; а.и. шаар калкы – 12234 (8,7%), Айыл калкы – 307107 (91,3%);

Райондо калктын саны да жыл санап өсүп бара жатат. Муну эгер 1989-жылы райондо 167832 адам жашаган болсо, 1999-жылы калктын саны 200232, 2022-жылы - 241198 адамга жеткендигинен байкоого болот.

Сузак – көп улуттуу район. Азыр (2022-жылдагы эл каттоо боюнча) райондо кыргыз (147662), азербайжан, армян, белорус, грузин, дунган, еврей, казак, корей, латыш, молдова, немец, орус (1061) тажик, татар, түрк (4654), күрт (1561) түркмөн, өзбек (83551), уйгур, украин, чечен, эстон ж. б. улуттардагы адамдар өмүр кечиришүүдө.

Калкы ^[16, 228-б.]

Бардык калк: анын Ичинде	Калктын саны			Жалпы калк ичиндеги үлүшү %
	Жалпы	Эркек	Аял	
	241198	121582	119616	100
Кыргыз	147662	74286	73376	61,2
Өзбек	83551	42342	41209	34,6
Түрк	4654	2411	2243	1,9
Күрт	1561	769	792	0,6
Орус	1061	488	573	0,4
Азербайжан	875	434	441	0,4
Уйгур	410	220	190	0,2
Татар	361	135	226	0,2
Тажик	319	161	158	0,1
Хемшил	254	126	128	0,1
Казак	171	67	104	0,1
Украин	128	61	67	0,1
Ж. башка улуттар	191	82	109	0,1

Табл. Шаардык жана айылдык туруктуу калктын аймактар боюнча саны (адам).

жылдар \ калк	1989	1999	2009	2022
Жалал-Абад облусу: анын ичинен:	743279	869259	1009889	1292420
Шаардык калк	221378	200752	228301	328047
Айылдык калк	521901	668507	781588	964373
Сузак району: анын ичинен:	166748	200936	241198	319341
Шаардык калк (Көк-Жаңгак)	18837	10727	10451	12234
Айылдык калк	147911	190209	230747	307107

Ошентип, Сузак районунун болгон калкы эл каттоолор аралыгында төмөндөгүдөй өзгөргөн: 1999-жылы 1989-жылга салыштырмалуу – 119,3%; 2009-жылы 1999-жылга салыштырмалуу – 110,2%; 2022-жылы 2009-жылга салыштырмалуу 119,4%. Анын ичинен, шаар калкы: 1999-жылы 1989-жылга салыштырмалуу – 56,8%; 2009-жылы 1999-жылга салыштырмалуу – 86,3%; 2022-жылы 2009-жылга салыштырмалуу – 118,3%. Айыл калкы: 1999-жылы 1989-жылга салыштырмалуу – 127,3%; 2009-жылы 1999-жылга салыштырмалуу – 111,6%; 2022-жылы 2009-жылга салыштырмалуу – 107,4%.

XIX кылымдын акырында Россия империясында А.П.Столыпиндин ысмы менен байланышкан агрардык реформа жана көчүрүү саясаты Орто Азияга орус калкынын көчүшүн жана отурукташуу процессин расмий баштаган. Кыргызстан аймагында, анын ичинде азыркы Жалал-Абад облусунун Сузак районунда бул көрүнүш экономикалык жана социалдык өзгөрүүлөргө себеп болгон.

Орустардын отурукташуу тарыхы.

Сузак районуна жакын аймактарда орус дыйкандары жана адистерин 1890-жылдардын аягынан тартып көчүп келип, жаңы кыштактарга негиз салышкан. Алардын ичинен эң белгилүүсү - 1897 -жылдары түзүлө баштаган Благовещенка кыштагы. Алгачкы 300гө жакын үй-бүлө Россиянын түштүк аймактарынан (Негизинен, Киев губурниясынан) көчүп келишкен. Кийинки жылдары Көк-Арт аймагында Архангельск (1902-жылга чейин Жоон-Күнгөй), Дмитриевка (мурун – Таран-Мазар), Сафаровка (Мурун - Бостон, Гүзар), Михайловск (мурун – Жергетал), Октябрьск ж. б. поселоктор негизделген. 1934-жылга карата азыркы Сузактын тегерегинде жети орус поселогу болуп, орусташкан калк жалпы журттун 15% түзүүгө жетишкен. Алар негизинен дыйканчылык, багбанчылык жана кол өнөрчүлүк менен алектенишкен.

Индустриализация жана Көк-Жаңгак

Көк-Жаңгак – Жалал-Абад областындагы шаар (1943-жылдан), темир жол станциясы. Фергана тоо тизмегинин түштүк-батыш этегинде. Көгарт суусунун сол куймасы Коргон-Таш суусунун боюнда деңиз деңгээлинен 1500 м. Бийиктикте жайгашкан. Жалал-Абад шаарынан 28 км жана Оштон 88 км түндүк-чыгыш тарапта. 1896-жылы негизделген. Калкы көп улуттуу: кыргыз, орус, өзбек, татар, украин, күрт, казак ж. б. жашайт.

Көк-Жаңгак таш көмүр кени – Жалал-Абад областынын Сузак районунда. Орто Азиядагы ири таш көмүр кендеринин бири. Көк-Жаңгак шаарынын түштүк тарабында, Акман тоосунда жайгашкан. Жергиликтүү элге илгертен белгилүү. Кен аймагын силур-девондун чөкмө тектери жана юра менен бор мезгилдеринин континеттик чөкмөлөрү түзөт. Көмүр юра мезгилинин гравелит, кумдук жана чополуу катмарларынын арасында жатат. Мында 14кө чейин көмүр кабаттары бар. Калыңдыгы – 1,0 – 15,8 м. Көмүр гумустуу, узун жалын менен күйүүчү таш көмүр тобуна кирет. Көмүрдөн кокс алууга болот. Жалпы запасы 159,1 млн тонна. Көмүрдүн казып алынышы Октябрь революциясына чейин эле (1890, 1914-16-жылдары) жүргүзүлгөн. Өнөр жайлык мааниде 1931-жылдан казыла баштаган.

XX кылымдын башында Көк-Жаңгак аймагында көмүр кендеринин иштетилиши орус адистеринин, инженерлеринин шахтерлорунун катышуусунда башталган. 1910-жылы шаар негизделип, 1943-жылы расмий шаар статусун алган, ошол мезгилден тартып көмүр казуу өнөр жайынын өнүгүшү аймактын этникалык түзүлүшүнө олуттуу таасир эте баштаган [18].

Совет доорунда эле бул чакан шаарда шаардык инфраструктура түзүлгөн: орто, башталгыч, кечки мектептер жана кесиптик-техникалык окуу жайы, китепканалар, оорукана, поликлиника, кинотеатрлар калкты социалдык жактан камсыздап, кийим тигүү фабрикасы, турмуш-тиричилик комбинаты, нан заводу иштеп турган.

Көк-Жаңгакта 1985-жылы “Күжүрмөн эмгекке даңк” музейи ачылган. Совет бийлигин орнотууда, басмачылар менен болгон күрөштө жана Улуу Ата Мекендик согушта курман болгондорго эстелик тургузулган.

Көк-Жаңгак гипс кени – Жалал-Абад областынын Сузак районунда, Көк-Жаңгак шаарынын түштүк тарабында Акман тоосунда жайгашкан. 1926-жылы табылып, 1952-жылы изилденген. Кен аймагын палеоген мезгилинде пайда болгон кумдук, чопо, алевролит, аргиллит, доломит тектери түзөт. Пайдалуу катмар чопо тектеринин арасындагы кант сымал массивдүү аптак гипстен турат. Калыңдыгы - 90 – 95 м. Гипстен кооз көркөм буюмдарды жасоого болот. Запасы – 403 миң куб метр.

Демографиялык абал

2009-жылдагы калк каттоонун маалыматына ылайык, Сузак районунда жалпы 241 198 киши жашап, анын ичинен орус улутундагылар - 1 061 киши же жалпы калктын 0,4 пайызын түзгөн болсо, 2022-жылдагы калк каттоодо райондо 319341 адам катталган. Ал эми Көк-Жаңгак шаарында жалпы 10 500 киши катталып (2009-ж.), алардын 540 адамы орус улутундагылар болсо, 2022-жылы калктын саны 12234 адамды түзүп демографиялык өсүү бар экендигин көрсөткөн.

Орустар Сузак районунун өнүгүшүнө, айрыкча өнөр жай жана айыл чарба тармактарында чоң салым кошушкан. СССР таркап, Кыргызстан эгемендүүлүк алгандан баштап орус калкынын басымдуу бөлүгү миграция агымынын таасири менен Россияга кайтып, Кыргызстанда алардын үлүшү азайган.

Сузак районунда орус калкынын калыптанышы - бул көп жылдык тарыхый, демографиялык, маданий жана социалдык процесстердин жыйынтыгы.

Колдонулган адабияттар

- 1 Сузак району: мезгил жана инсандар. /Түзүүчүлөр: С.Стамбеков, А.Акжолов, М.Аширбаев. – Бишкек, 2009
- 2 Абдрахманов, А.А. Отражение этнонимов в топонимике Казахстана. – Всесоюзная конференция по топонимике СССР. /Тез. Докл. и сообщ. – Л., 1965, с. 188.
- 3 Коңкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. – Фрунзе, 1980, с. 28.
- 4 Койчубаев, Е.К. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. – Алма-Ата, 1974, с. 196.
- 5 Корнилов, Г.К. О типах топонимов в агглюлитивных языках. – ВЯ, 1967, № 1, 121;
- 6 Поянчин, В.И. Словообразовательные модули оронимов Башкирии. /Ономастика Поволжья, вып. 3, - Уфа, 1973, с. 278.
- 7 Древнетюркский словарь. – Л., 1969, с. 509.
- 8 Карасаев, К.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр. – Фрунзе, КСЭ, 1986, - 248-б.; 115-б.
- 9 Жалал-Абад облустук архиви, фонд № 24, 58.
- 10 suzak.kg.jalal-abad.gov.kg.
- 11 ky.wikipedia.org/wiki/Сузак району.
- 12 - ru.wikipedia.org/wiki/Кок-Джангак
- 13 - ru.wikipedia.org/wiki/Благовещенка (Кыргызстан)
- 14 cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-gornodobyvayuschey-promyshlennosti-v-kyrgyzstane
- 15 Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети. 2009-жылдагы эл каттоо.
- 16 2022-жылдагы Кыргыз Республикасындагы эл жана турак жай фондун каттоо: 3-китеп (таблицаларда). Кыргыз Республикасынын региондору. Жалал-Абад облусу. Статистикалык жыйнак. – Бишкек, 2023, - 228 б.
- 17 - Жалал-Абад облусу [Текст]: энцикл. / А.Касымалиев. - Бишкек: Кыргызстан, 2004. -365с.
- 18 Кыргыз жергеси. Энциклопедия. – Фрунзе, 1990, 161-б.

Авторлор тууралуу маалыматтар:

Исакова Назира – Б. Осмонов атындагы ЖАМУнун магистранты, ТМаг-1-24;

Naziraisakova933@gmail.com

Сатарова Дильфуза – Б. Осмонов атындагы ЖАМУнун магистранты, ТМаг-1-24;

satarovadilfuza3@gmail.com

Сулайманов Эртабылды Жолдошович – тарых илимдеринин кандидаты, Б.Осмонов атындагы ЖАМУнун профессору. sulertab@gmail.com